

УДК [94[(47+57):(55)]:621]“1972/1990”

**РАДЯНСЬКО-ІРАНСЬКА СПІВПРАЦЯ У СФЕРІ ВАЖКОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ, 1972 – 1990**

Пилипенко Вікторія Вікторівна
ЛНУ імені Тараса Шевченка, аспірант
+38099 174 13 36

viktoriyapilipenko@mail.ru

Пилипенко В. В. Радянсько-іранська співпраця у сфері важкої промисловості, 1972 – 1990. Автор розкриває головні аспекти радянсько-іранської співпраці у провідних галузях важкої промисловості, таких як машинобудування й металургія. На основі архівних джерел та опублікованих документів робиться висновок, що співпраця СРСР й ІРІ у розвитку важкої промисловості будувалася на взаємовигідній основі та гарантувала обом державам втілення своїх внутрішньо та зовнішньополітичних інтересів у життя.

Ключові слова: машинобудування, металургія, радянські спеціалісти, індустріалізація, Близький Схід, СРСР, Іран.

Пилипенко В. В. Советско-иранское сотрудничество в сфере тяжелой промышленности, 1972 – 1990. Автор раскрывает главные аспекты советско-иранского сотрудничества в таких направлениях тяжелой промышленности как машиностроение и металлургия. На основании архивных источников и опубликованных документов делается вывод, что сотрудничество СССР и ИРИ, направленное на развитие тяжелой промышленности, строилось на взаимовыгодной основе, отличалось своей стабильностью и способствовало воплощению внутренних и внешнеполитических интересов обеих государств в жизнь.

Ключевые слова: машиностроение, металлургия, советские специалисты, индустриализация, Ближний Восток, СССР, Иран.

Pylypenko V. V. Soviet-Iranian cooperation of heavy industry sphere, 1972 – 1990. The author reveals the main aspects of the Soviet-Iranian cooperation such as heavy industry, machine building and metallurgy. Based on archival sources and published documents concluded that the cooperation between the USSR and Iran, aimed at the development of heavy industry, was built of mutually beneficial basis, very high stability and help implement domestic and foreign policy of both countries in life.

Key words: machine building, metallurgy, soviet specialists, Middle East, USSR, Iran.

Іран у структурі міжнародних економічних відносин виступав у ролі провідного експортера нафтогазових ресурсів. Важка промисловість довгий час не розглядалася іранським керівництвом як стратегічно важлива галузь економіки. У «ніксонівську» і «фордівську» еру Сполучені Штати, будучи зацікавленими у перетворенні Ірану на незалежну дружню державу – обов'язкового союзника у протистоянні радянському проникненню у близькосхідний регіон, підтримали реформи Пехлеві, націлені на індустріалізацію держави [22, р. 47]. Інвестиції американських корпорацій у нафтогазовий сектор іранської економіки, разом із отриманими надприбутками від нафтового експорту, стимулювали будівництво в Ірані промислових підприємств «під ключ», повністю зав'язаних на імпортованих, здебільшого зі США, запчастинах [6, с. 3]. Використання іноземних технологій у створенні комплексу підприємств важкої промисловості ставило іранську економіку у повну залежність від інтересів іноземних партнерів й перетворювало збудовані виробничі комплекси на послуговувачів інтересів нафтових монополій. Однак, процес «шахської індустріалізації» здебільшого гальмувався через незацікавленість американських інвесторів вкладати гроші у поза нафтовий сектор економіки Ірану. Саме тому Реза Пехлеві починає налагоджувати контакти з Радянським Союзом, як імовірним партнером у розвитку іранського машинобудування та металургії. СРСР, у свою чергу,

прагнув скористатися відсутністю американської зацікавленості у побудові в Ірані незалежних від поставок зі США великих підприємств й тим самим розширити свою присутність у районі Перської затоки.

Перші домовленості з Іраном щодо участі радянських спеціалістів у спорудженні металургійного та машинобудівного заводів були проведені ще 13 січня 1966 р. під час підписання Договору про економічну й технічну співпрацю. Умови радянсько-іранського договору розширювали торгівельно-економічний потенціал Ірану, відкривали для радянської металургії нові ринки збуту продукції й технологій. Дослідження співпраці СРСР й Ірану у сфері важкої промисловості відкриває нові аспекти радянської зовнішньої політики по відношенню до іранської держави, дає можливість по-новому оцінити характер радянсько-іранських відносин й надає науковій проблематиці актуальності.

Мета статті – дослідити головні аспекти радянсько-іранської співпраці у провідних галузях важкої промисловості. Головними завданнями даної статті, виходячи з актуальності та мети дослідження є: розкрити етапи радянсько-іранської співпраці у машинобудуванні та металургії; визначити політично-економічний аспект зближення СРСР з Іраном у сфері важкої промисловості; проаналізувати документальну основу радянсько-іранських промислових контактів.

Реалізація поставлених мети й завдань стала можлива за рахунок широкої джерельної та історіографічної бази дослідження. Джерела, на які спирається автор у ході написання статті, можна поділити на декілька груп: архівні матеріали, опубліковані документи й джерела особового походження. До архівних матеріалів належать документи з фонду Архіву зовнішньої політики РФ (АВПРФ) [3; 4; 11; 10; 12; 13; 14], більшість з яких уперше вводяться до наукового обігу.

Конституція Ісламської Республіки Іран (1979 р.) [5] й Довгострокова програма торгівельно-економічної й науково-технічної співпраці між СРСР й ІРІ [2] складають групу опублікованих документів та дають змогу

проаналізувати розвиток радянсько-іранських відносин у післяреволюційний період 1978 – 1989 рр.

Джерела особового походження – спогади, інтерв'ю радянських спеціалістів, що брали участь у побудові іранських промислових об'єктів, представника КДБ в Ірані [1; 8; 15; 21] сприяють більш глибокому розумінню рівня радянсько-іранської співпраці.

Радянсько-іранські відносини у сфері важкої промисловості не знайшли широкого відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Внесок СРСР в іранський поза нафтовий сектор економіки залишається маловивченим. Окрему інформацію можна отримати у дослідженнях американського історика Парсонса [22], російських економістів В. Ніхаміна [9] й С. Кудаєва [6], а також з оглядів радянських [17; 18] й сучасних російських [7; 16] журналістів, розміщених у газетах «Правда», «Ленінська правда» та електронних виданнях.

Спорудження перших об'єктів машинобудування та металургії, за сприяння радянських спеціалістів, розпочалося 1972 р. з введення у дію Аракського машинобудівного (спеціалізувався на випуску підйомних кранів, металоконструкцій, прокатних котлів, обладнання для цукрових, цементних заводів, сільськогосподарських машин) й Ісфаханського металургійного заводів [16].

Офіційна закладка Ісфаханського заводу разом із першими відрядженнями радянських спеціалістів строком на два роки відбулись ще 1968 р. у рамках дії Програми Ради економічної взаємодопомоги країнам, що розвиваються [15]. Фактичне спорудження металургійного комплексу тривало три роки, з 1970 до 1973 р., й включало в себе будівництво ливарного комплексу, цехів коксохімічного виробництва з одночасними розвідками родовищ залізної руди в районі Бафка – Заранда, відкриттям покладів вугілля на півночі країни [21]. Іранська газета «Кейхан Інтернешенал» 1972 р. писала, що металургійний завод є найбільш популярним заходом іранського уряду, який користується повною

підтримкою усього народу [16]. Один з радянських спеціалістів так описував ставлення іранців до будівництва нового промислово об'єкту: «У самий розпал будівництва мені неодноразово доводилося чути від іранських інженерів, що люди працюють самовіддано, а від журналістів – гордість за участь у спорудженні металургійного заводу, як запоруку економічної незалежності Ірану» [7].

Остаточне завершення будівництва Ісфаханського металургійного комбінату відбулося 1972 р., а 1973 р. отримано першу сталь. На церемонії урочистого пуску шах Ірану висловив слова подяки СРСР та радянським спеціалістам, наголосивши на якісно новому форматі радянсько-іранських відносин [21].

Введення в дію перших спільних радянсько-іранських промислових комплексів сприяло підписанню між СРСР та Іраном 1972 р. Договору про поглиблення й розширення технічно-економічної співпраці. Газета «Правда» оцінила такий виток двосторонньої співпраці як «приклад зовсім нових міжнародних економічних договорів між державами, які докорінним чином відрізняються від економічних відносин між капіталістичним та розвиваючими країнами, що покладені на економічне закабалення» [17, с. 5]. Підписаний Договір став предметом обговорення на V засіданні Постійної радянсько-іранської комісії з питань економічної співпраці та був взятий за основу під час розроблення п'ятої іранської п'ятирічки, 1973 – 1978, де планувалося залучити радянських спеціалістів до будівництва ТЕС в Ахвазі та розширення Аракського машинобудівного заводу [16].

Перший секретар Народної партії Ірану Ірадж Іскендері наголосив на першочерговому значенні економічної й технічної допомоги Ірану з боку СРСР у справі здобуття іранської економічної незалежності. На XXV з'їзді КПРС 25 лютого – 5 березня 1976 р. він зауважив, що «в умовах безпосередньої радянської допомоги було закладено фундамент ключових галузей індустрії в Ірані – металургії та машинобудування, почалася розробка

родовищ кам'яного вугілля й залізної руди. [...] Наш народ завжди буде пам'ятати про безкорисливу допомогу свого великого сусіда» [19, с. 137].

Радянські спеціалісти, кількість яких за даними резидента КДБ СРСР у 1979 – 1983 рр. СРСР Л. Шебаршиніна становила більше 2 тис. осіб, продовжували працювати на стратегічно важливих заводах Ірану навіть в умовах формування нової держави – Ісламської Республіки Іран (ІРІ) [8]. Складнощі для фахівців з СРСР виникали здебільшого під час проходження прикордонного контролю перед вильотом з території Ірану у зв'язку із закінченням строку дії контракту. Так, 14 липня 1980 р. Посольство СРСР повідомляло про необґрунтоване затримання у Мехрабатському аеропорту старшого інженера «Технопромеркспорт» Ільїнського Ігоря Павловича, що надавав технічну допомогу іранським будівельникам у м. Ахвазі [3, л. 144]. Подібна ситуація виникла 10 жовтня 1980 р., коли на одній із вулиць Тегерану були незаконно затримані й утримані під вартою радянські спеціалісти Геннадій Дорофєєв й Олександр Скорік, що мали надавати допомогу Національній іранській сталеливарній компанії з проектування вугільних шахт в рамках удосконалення виробничих потужностей Ісфаханського металургійного заводу [4, л. 29]. Після нетривалих перемовин спеціалісти були відпущені.

Незважаючи на проголошення Хомейні боротьби з недопущення іноземного економічного панування над економікою країни [5] й пов'язаним з цим перехідним періодом, радянсько-іранська співпраця у машинобудуванні та металургії зберігала позитивні тенденції. У Радянському Союзі з 1980 р. почала реалізовуватися обширна програма розвитку машинобудування, націлена на збільшення у 2,7 рази відпускнуї продукції порівняно з показниками 1970 р. [20, с. 52]. Нарощування виробничих потужностей радянського машинобудування частково пояснювалося збільшенням попиту іранської промисловості на імпортовані товари й устаткування з СРСР. Так, 26 липня 1980 р. Національна іранська металургійна компанія (НІСК) направила ноту до уряду СРСР з проханням

надати інформацію щодо промислових товарів, вироблених в Радянському Союзі для подальшої закупівлі деяких необхідних найменувань [10, л. 7]. Імпорт продукції мав здійснюватися на умовах, передбачених у протоколі ІХ засідання Постійної комісії з економічної співпраці, який був підписаний Революційною радою ІРІ одночасно з нотою-проханням до радянського уряду і компанії «Технопрокекспорт» [10, л. 11].

Радянсько-іранські перемовини щодо подальшої співпраці у сфері важкої промисловості закінчилися згодою СРСР направити своїх спеціалістів для проведення робіт з розширення упродовж 1981 – 1983 рр. Ісфаханського металургійного комбінату [9, с. 140]. У 1982 р. між «Цветметромэкспорт» й Національною іранською сталеливарною компанією було підписано контракт на поставку до Ірану обладнання, матеріалів, запасних частин для вугільних шахт й збагачувальних фабрик [12, л. 83]. Однак, фінансові проблеми Ірану, зумовлені витратами на ведення ірансько-іракської війни, поставили реалізацію умов контракту під загрозу. НІСК почала затримувати виплату 1,8 млн клірингових доларів за роботу в першому і другому кварталах 1983 р. радянських інженерів, що допомагали в будівництві й введенні в експлуатацію розвіданих гірничих об'єктів ІРІ [12, л. 84]. Зріс до 4,7 млн клірингових доларів борг сталеливарної компанії за поставлені Радянським Союзом обладнання й матеріали [13, л. 90]. Фінансова тяганина негативним чином вплинула на радянсько-іранські економічні відносини, обмеживши їх до нечастих міжгалузевих контактів.

Ситуація почала змінюватися на краще з 1986 р. у зв'язку з поновленням діяльності Постійної комісії з питань економічної співпраці між СРСР й ІРІ. На Х засіданні Комісії розглядалися питання конкретних радянсько-іранських економічних контрактів у таких галузях як чорна металургія, енергетика [18]. Закінчилися перемовини підписанням 1987 р. договорів на поставку з Радянського Союзу для Ісфаханського металургійного заводу і його вугільно-сировинної бази запчастин, необхідних для проведення робіт з доведення проектної потужності заводу до 1,9 млн. т. сталі/рік [18]. Надалі

зв'язки СРСР з Іраном у вирішенні питань спільного розвитку іранських машинобудування та металургії збільшувалась з геометричною прогресією. Перспективи подальшого розширення співпраці по Аракському машинобудівному заводі між в/о «Машиноекспорт» й компанією «Машинсазі Арак» були накреслені на XI засіданні Постійної комісії з питань економічної співпраці, а почали втілюватися в життя направленою 1989 р. в Тегеран радянською делегацією, що мала провести переговори з питання модернізації, розширення заводу та поставок запасних частин [11, л. 85; 198]. Розгорнулася тісна співпраця між Ісфаханським металургійним заводом та металургійними підприємствами м. Запоріжжя Української РСР. Навесні 1989 р. було розроблено проект зустрічі Запорізьким міськвиконкомом делегації з м. Ісфахана, а його реалізація відбувалася з 13 до 20 липня 1989 р. [14, л. 34; 95]. Одночасно із організацією обміну досвідом двох міст – центрів металургійної промисловості Запоріжжя й Ісфахана, у Тегерані відбувалася зустріч Торгового представника СРСР в ІРІ В. І. Борисова з першим заступником міністра важкої промисловості Ірану С. Фарахані з метою попереднього розгляду питання розвитку співпраці у важкому машинобудуванні [14, л. 187]. Безпосереднім наслідком усіх двосторонніх візитів та попередніх домовленостей стало підписання 22 червня 1989 р. Довгострокової програми торгівельно-економічної й науково-технічної співпраці між Радянським Союзом та Іраном. У частині програми, що стосувалася розвитку металургії й машинобудування розкривалися плани спільних радянсько-іранських промислових проектів строком до 2000 р.: «поетапне розширення потужностей Ісфаханського металургійного заводу до 4 млн. т. сталі/рік, виробництво обладнання й матеріалів, необхідних для металургійної промисловості; реконструкція Аракського машинобудівного заводу й спорудження нового заводу в Есфараені, подальша кооперація й обмін залізничною технікою, обладнанням для ТЕС, агрегатів для важких промислових кранів» [2]. Підписання Програми мало позитивні наслідки не

лише для побудови радянсько-іранських відносин, але й для радянського машинобудування, що переживало затяжну технологічну кризу.

Головною перепоною до збільшення експорту радянської машинобудівної продукції, згідно з доповіддю міністра економіки СРСР Є. Т. Гайдара, був низький технічний рівень та якість продукції. Міністр наголошував, що лише 12% виробів машинобудування є конкурентоздатними на зовнішньому ринку. Лише у першій половині 1988 р. на експортну машинобудівну продукцію надійшло більше 194 тис. рекламаций із-за кордону [1]. Саме тому побудова довгострокових радянсько-іранських відносин у машинобудівній та металургійній галузях давали можливість Радянському Союзу зберегти представництво свого виробника на близькосхідному ринку й розпочати поетапну модернізацію важкої промисловості без значних фінансових ризиків у цій сфері. Іран, у свою чергу, розглядав співпрацю з СРСР у машинобудуванні та металургії як запоруку стабільного розвитку власних об'єктів важкої промисловості, орієнтованих, в умовах дії економічних санкцій, виключно на радянську сировину й технологічний досвід.

Таким чином, стабільність радянсько-іранської співпраці у важкій промисловості засвідчила стратегічну важливість для Ірану радянського промислового ринку, а для СРСР означала збережену можливість впливати на Іран як важливого суб'єкта близькосхідних міжнародних відносин.

Література:

1. Гайдар *Е. Т.* СССР и падение цен на нефть. Суть выбора [Электронный ресурс] / Е. Т. Гайдар [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ru-90/content/> – Доступ. – 24.05.2014 г.
2. Долгосрочная программа торгово-экономического и научно-технического сотрудничества между Союзом Советских Социалистических Республик и Исламской Республикой Иран на период до 2000 года от 22 июня 1989 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lawsector.ru/data/dos09/txc09924.htm/>. – Доступ. – 30.04.2014 г.

3. Исходящие ноты Посольства СССР в ИРИ в МИД ИРИ // АВПРФ. – Ф.174. – Оп.64. – П.267. – Д.1. – 1980. – 193 л.
4. Исходящие ноты Посольства СССР в ИРИ в МИД ИРИ // АВПРФ. – Ф.174. – Оп.64. – П.267. – Д.2. – 1980. – 207 л.
5. Конституция Исламской Республики Иран [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://constitutions.ru/archives/140/> - Доступ – 24.03.2014 г.
6. *Кудаев С. М.* Процесс либерализации экономики Ирана в 80-90-е годы XX века: автореф. дис. ... канд. эконом. наук: 08.00.14 / Садулла Магомедович Кудаев. – М., 2003. – 24 с.
7. На основе взаимной выгоды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-reading.ws/chapter.php/1020508/3/Nenashev-na_perekrestke_vekov.html/. Доступ – 15.05.2014 г.
8. «Ни Запад, ни Восток». 30 лет под этим лозунгом аятоллы Хомейни живет и развивается Исламская Республика Иран // Интервью с генерал-лейтенантом Леонидом Шебаршиным, 1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://shebarshin.ru/vpk.html/>. Доступ. – 15.05.2014 г.
9. *Нихамин В. П.* Внешняя политика Советского Союза / В. П. Нихамин, А. Л. Адамишин. – М., 1985.
10. Ноты МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ // АВПРФ. – Ф.174. – Оп.64. – П.267. т.2. – Д.4. – 1980. – 163 л.
11. Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в ИРИ // АВПРФ. – Ф.174. – Оп.73. – П.293. – Д.1. – 1989. – 286 л.
12. Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в Иране // АВПРФ. – Ф.174. – Оп.67. – П.274. – Д.3. – 1983. – 292 л.
13. Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в Иране // АВПРФ. – Ф.174. – Оп.67. – П.274. – Д.2. – 1983. – 184 л.
14. Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в ИРИ в МИД ИРИ // АВПРФ. – Ф.174. – Оп.73. – П.296. – Д.3. – 1989. – 295 л.

15. *Смиренникова Е.* Иран 70-х: командировка моей мамы Татьяны Смиренниковой [Электронный ресурс] / Е. Смиренникова. – Режим доступа: <http://newsvo.ru/blogovo/5640/>. Доступ – 15.05.2014 г.
16. Советские и иранские специалисты у доменной печи металлургического завода [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-reading.ws/chapter.php/1020508/4/Nenashev-na_perekrestke_vekov.html/. Доступ – 15.05.2014 г.
17. Советско-иранское сотрудничество // Правда. – 1972. – 13.10. – №.287(19795) – С.5.
18. СССР – Иран: экономическое сотрудничество // Ленинская правда. – 1988. – 09.02. – №32(20403) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://how-much.net/publ/estvo/4-1-0-913/>. Доступ. – 15.05.2014 г.
19. XXV съезд КПСС: стенографический отчет от 25.02. – 05.03. 1976 г. – М.: Издательство Политической литературы, 1976. – Т.3. – 310 с.
20. XXVI съезд КПСС: стенографический отчет от 23.02. – 03.03. 1981 г. – М.: Издательство Политической литературы, 1981. – Т.1. – 384 с.
21. Шахиншахское государство Иран в 70-е гг. XX в. глазами человека из СССР: Исфаханский металлургический комбинат // Дороги Ирана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://respublika-iran.ru/isfaxanskij-metallurgicheskij-kombinat/>. Доступ – 15.05.2014 г.
22. *Parsons A.* The Pride and the Fall. Iran 1974 – 1979 / A. Parsons. – London, 1984.